

ד"ר ירוחם לויט

החיוב של אחות להתריע על קירוב מותו של גוסס : מצוות תוכחה או דין הרודף?*

ב"ספר אסיא" כרך ה', עמודים 80-81, פורסם מכתב של אחות באחד מבתי החולים בישראל. האחות שאלה על חובתה להתריע על חריגות בטיפול בחולה. היא פירטה שלושה סוגים של חריגות אבל כאן אדון רק באחד מהם: בהנחיית רופא באים סטודנטים להתלמד על חולה גוסס, והם עושים פעולות אשר "עלולות לקרב את מותו". שאלה האחות אם ההלכה מחייבת אותה להתלונן על חריגות כגון זו, ובמיוחד כאשר ייתכן ויפטר אותה מעבודתה בבית החולים אם היא תתלונן.

הרב יצחק זילברשטיין השיב לשאלתה של האחות. אבל אע"פ שהוא הסתמך על הברייתא במסכת שבת דף קנא והביא את דברי חז"ל על המקרב את מותו של הגוסס "הרי זה שופך דמים", הוא גם ציין את ש"ע יורה דעה סימן שלד מ"ח, וטען שאין חיוב לקיים מצוות תוכחה כאשר "יודע הוא מראש שמחאתו לא תישא פרי והמצב לא יתוקן". הוא המשיך וכתב (כמו הרמ"א באותו המקום ביורה דעה) "אע"פ שחייב אדם למחות בעוכרי עבירה, וכל מי שאינו מוחה ובידו למחות נתפס באותו עוון, מכל מקום אין אדם חייב להוציא ממנו על זה, וכן אין בזה מצוות תוכחה".

קשה לי להבין את דבריו של הרב זילברשטיין ובמיוחד כאשר מדובר בעבירה חמורה המוגדרת כ"שפיכת דמים". דומני שאם הביטוי "שפיכת דמים" מכון ברצינות ולא כמשל וסגנון דיבור בעלמא, הרי שאין מקום לשקול תוכחה על מעשה כזה כנגד האפשרות של אובדן פרנסה. להלן אפרט את הסיבות לקושי זה, אולם אציין מראש שאינני תלמיד חכם המוסמך לפסוק הלכות או לחלוק על הגדולים ממני בתורה. אבקש שהקורא יתייחס לדברי אך ורק כשם שמתחייבים לשאלות וטענות של תלמיד המבקש להעמיק את העיון.

א. כיון שחז"ל לא רק כתבו שהמקרב את מותו של גוסס "דומה" לשופך דמים אלא כתבו מפורשות שהוא "שופך דמים" בלי שום הסתייגות לשונית, ברור שלדעתם מדובר ברצח ממש. על כן קשה לי להבין את ההבדל בין אדם שמתעמים של שמירה על פרנסתו נמנע מלמחות כנגד

* ברצוני להודות לרב אליעזר אפרסמן מהמכון לרבני ישובים, ישיבת ניר, קרית ארבע, חברון, בעבור העזרה על טיוטת מאמר זה.

מעשה רצח, לבין פקיד במדינה טוטליטרית ואכזרית הממשיך למלא את תפקידו ונמנע מלהתריע כנגד מעשים חמורים הנעשים מסביבו.

ב. האחות כותבת כאילו היא רק יודעת על מעשים אלו אך אינה שותפה להם. עם זאת, יש צורך לברר אם היא אינה מתבקשת לסייע בדרך כלשהי למעשים אלו. ואם הרמ"א כתב במקום הנזכר "כל מי שאינו מוחה ובידו למחות נתפס באותו עוון", מה הדין באחות המבצעת פעולה כלשהי - אפילו להדליק את האור באותו חדר - ובוזה מסייעת למעשה רצח? האם הצורך שלה לשמור על פרנסתה גם פוטר אותה מן החובה להתנגד?

ג. הרב זילברשטיין מדגיש שהידיעה שדבריה לא יישמעו פוטרת את האחות ממצוות תוכחה. אבל הרמ"א בש"ע או"ח, סי' תרח, ב (עורך "אסיא" ציין מקור זה בסוף עמ' 81) כתב שבמקרה של חטא שהוא "מפורש בתורה" (ואיסור הרצח אכן מפורש בתורה) אפילו אם ידוע שהתוכחה לא תישמע יש למחות בפני רבים פעם אחת, ואחר כך יש למחות בפרטיות. וחייב הוא להמשיך להוכיחו "ביחיד" עד שיכה אותו או יקללו. אינני מבין מדוע הרב זילברשטיין לא הביא דברים אלו של הרמ"א. גם אינני מבין, אם על האחות להסתכן אף במכות כדי לקיים מצוות תוכחה כהלכתה, מדוע אין היא מחוייבת לסכן את פרנסתה?

ד. הדין שלנו נוגע לא רק במעשים המתוארים במכתבה של האחות אלא גם במעשים בלתי-מוסריים רבים שאנו עדים להם במשך חיי יום-יום. עובדים בבתי החולים רואים ומתבקשים להשתתף ב"רפואה שחורה" (יש ורופא בבית חולים ציבורי מעניק עדיפות למשלמי שוחד או לידידים ומיוחסים); פרופסור משתמש במשאבים של האוניברסיטה בה הוא מועסק כדי לקבל לעצמו עבודה צדדית באוניברסיטה אחרת; פועל אחזקה באוניברסיטה משתמש בחדר, בחשמל ובכלי העבודה של האוניברסיטה כדי לתקן מכשירים שהם הרכוש הפרטי של פרופסורים, וכיו"ב. אדם בעל רגש מוסרי קיצוני יאמר שיש למחות בכל אחד מן המקרים הללו אפילו עד כדי סיכון הפרנסה. אדם זהיר יותר ינסה לקבוע גבול בין פשעים קלים ופשעים חמורים, ולחייב מצוות תוכחה רק לגבי המעשים החמורים יותר. בחברה שבה החריגה המוסרית הפכה לשיגרה, אדם עלול להתעייף אם יתלונן על כל מעשה בלתי מוסרי שהוא רואה, אבל לדעתי יש צורך לקבוע ברורות אילו סוגים של מעשים הינם חמורים ומחייבים במצוות תוכחה אפילו עד כדי סיכון פרנסה וסכנת מכות, ועל אילו מעשים אפשר לעבור בשתיקה. ברור, בכל אופן, כשמעשה הוגדר כ"שפיכת דמים" הוא מעשה חמור.

ה. הרב זילברשטיין פוטר את האחות ממצוות תוכחה אם היא יודעת שדבריה לא יתקבלו. אבל אינני מבין מדוע הרב לא הביא את דברי ה"משנה

ברורה" או"ח, סי' תרח, ב, ס"ק ג: "ביודע בודאי שלא יקבלו ממנו, אבל בספק שמא יקבלו צריך למחות אפילו במידי דרבנן". האם הרב זילברשטיין והאחות אכן משוכנעים שהרופאים כה מושחתים עד שאין ספק שלא יקשיבו לתוכחות מוסריות והלכתיות? ואף אם הם לא יקשיבו עתה האם אין כל סיכוי שהשתדלות מתמשכת, לשכנע, במילים רכות והגיגיות, אכן תשפיע עליהם במשך הזמן? ואם נתייאש ולא נמשיך, אפילו עד כדי סיכון הפרנסה, להשתדל לתקן את המידות המוסריות שלנו מה יהיה על הדורות הבאים ועל תקוותנו לגאולת ישראל ולבניית מדינה שתהיה "אור לגויים"?

ו. אינני יודע מה היתה המשמעות של אובדן פרנסה בתקופתו של הרמ"א אבל במדינתנו היום, קשה להאמין שאשה שהינה מוכשרת די הצורך לשמש כאחות עלולה למות כרעב אם תפטר מעבודתה כבית החולים. בודאי תמצא עבודה אחרת. ואולי חובה עליה לנהוג כך אם באמת מדובר בשפיכת דמים?

ז. מאידך, ידוע בהלכה המושג של חילול שבת אחת כדי לשמור שבתות רבות. בדומה לזה אולי יכולה האחות לעבור בשתיקה על שפיכת דמים אחת כדי שלא יפטרו אותה, ואז תוכל להמשיך לעבוד ולהציל חיים רבים. אם כן, הטעם לפטור ממצוות תוכחה אולי אינו שמירה של הפרנסה כפי שנטען אלא שמירה על האפשרות להמשיך לעבוד במקצוע המאפשר לה להציל חיים.

ח. אחרי שתשובתו של הרב זילברשטיין לאחות הופיעה ב"אסיא" היא נדפסה פעם נוספת בחוברת "דילמות מוסריות: ריפוי וסיעוד" (הוצאת אגודת צדק-מדות-מוסר נתניה, 1987). התשובה לאחות הודפסה יחד עם תשובה של הרב זילברשטיין לרופא השואל האם על רופא להתריע על טיפול רפואי לקוי של רופא אחר. אבל אע"פ שהרב זילברשטיין איפשר לאחות לשתוק כדי שלא להפסיד את פרנסתה, הרי שלגבי הרופא כתב: "במקרה זה שיש חשש שהרופא המתרשל מסוגל להגיע לאיבוד נפשות, חייבים לעשות הכל כדי להרתיע אותו, ואין להימנע מלהודיע זאת לממונים אפילו אם הדבר עלול לגרום לפיטורי המוכיח, והשותק עובר על איסור של "לא תעמוד על דם רעך" ורבים מרבותינו סוברים שאדם חייב להפסיד אפילו יותר מחמישית מנכסיו כדי להציל נפשות. ולכן, אם אין דרך אחרת להרתיע את הרופא המתרשל אלא על ידי הודעה לממונים עליו, יש לעשות זאת ולא לחשוש לנזק העלול להיגרם למוכיח, והשם יתברך המשלם שכר טוב ליראיו ודאי שלא יעזוב את הבוטחים בו שאינם מפחדים מפני איש ומקיימים את המצווה החשובה: "וחי אחיך עמך" (שם, ע' 91).

אינני מצליח להבין על מה מבסס הרב זילברשטיין את ההתייחסויות השונות שלו כלפי החוכה המוסרית של הרופא והחוכה המוסרית של האחות. הרופא חייב להתריע אפילו אם זה מסכן את פרנסתו וה' לא יעזוב את הבוטחים בו', ואילו האחות פטורה מלסכן את פרנסתה כדי להתריע אפילו במקרה שמוגדר כ"שפיכת דמים". אצל אומות העולם היה כנראה מקובל, לפחות עד הזמן האחרון, לראות את האחות כנושאת אחריות מוסרית פחותה משל הרופא. כפי שפרופסור ציפורה קז'קוב מעירה, לא ייחסו לאחות את "האוטונומיה המוסרית ההכרחית לפעולה המוסרית השלמה. מקצוע הסייעוד מוגדר ונחשב כטפל ותלוי בהוראות הרופאים".¹

סבורני כי ההבדל בין המעמד המוסרי של האחות לזה של הרופא, בעיני אומות העולם, נובע מן העובדה שהרופאים הם בדרך כלל גברים, כאשר האחיות הן בדרך כלל נשים. אבל אין מקום אצלנו, בעם ישראל, לראות את המין כבסיס להבדל במעמד המוסרי של בני אדם. יש מצוות כמו שופר, סוכה, לולב, ציצית, למול את הבן וכו', שגברים חייבים בהן ונשים פטורות (מסכת קידושין, פרק א', משנה ז'), אבל המצווה למחות בשופכי דמים אינה אחת ממצוות אלו.

לאחרונה עסקתי באתיקה רפואית במאמר שכתבתי עבור כתב עת אחר.² במאמר הזכרתי שלשה הוגי דעות שאמרו דברים שהפגינו מודעות מיוחדת לצד הרגשי והאנושי של האתיקה הרפואית. רק אחרי שהמאמר היה מוכן לדפוס שמת לי לב שכל שלושת הוגי הדעות האלו הן נשים! חושבני שתהיה זו טעות אם נזלזל בגישה האישית הרגשנית למוסר, המיוחדת לנשים. לעניות דעתי עלינו ללמוד מהן ולא להמליץ בפניהן לשתוק כדי לשמור על מקור פרנסה.

ט. חשבתי לתרץ את דברי הרב זילברשטיין בדרך הבאה. לפעמים משתמשים הרבנים בכיטויים כמו "שופך דמים" כמשל ומליצה ולשון הגזמה, ולא ככוונה לשפיכת דמים ממש. כך למשל, כתוב במסכת בבא מציעא דף נח ע"ב, "תני תנא קמיה דרב נחמן בר יצחק כל המלכין פני חברו ברבים כאילו שופך דמים..."

1. Tziporah Kasachoff, "The Case for Teaching Nursing Ethics." *International Journal of Medicine and Law*. Vol. 8, No. 6, 1989, pp. 593-599 (p. 597). (תרגום שלי).
2. Frank J. Leavitt, "Should we move toward a free market economy in medicine? - Some ethical aspects of desocialization." *Public Health Rev* 1990/91; 18:151-157.

ואע"פ שכתוב שם "כאילו שופך דמים" ולא "שופך דמים", המהרה"ל מפראג ב"חידושי אגרות" על אותו המקום מתאר את המעשה "שופך דמים" כלי בתוספת "כאילו". על-כן, אע"פ שהגמרא במסכת שבת דף קנא מתארת את המקרב מותו של הגוסס כ"שופך דמים" אולי אין הכוונה לשפיכת דמים ממש, ז"א לרצח, אלא שהגמרא משתמשת בכיטוי "שופך דמים" כמשל ומליצה והגזמה כמו במקרה של המלכין פני חברו במסכת בבא מציעא דף נח. ואם כן, לא מדובר במעשה כל כך חמור ולפיכך יש אפשרות לפטור את האחות מלהתריע במקרה שיש סכנה של אובדן פרנסה.

אולם תירוץ זה אינו מסתבר כי אינני חושב שיש ספק כלשהו שעל פי ההלכה ההורג את הגוסס נקרא רוצח (אע"פ שלא בכל מקרה בית הדין יכול להמיתו). הרמב"ם כותב בהלכות רוצח ושמירת נפש פרק כ הל"ז: "אחד ההורג את הבריא או את החולה הנוטה למות, ואפילו הרג את הגוסס נהרג עליו..." ובעל ה"מקורות וציונים" שבמהדורת שבתאי פרנקל של משנה תורה (ישיבת אוהל יוסף, בני ברק, תשמ"ב) מציין את אותו מקום שכבר ראינו במסכת שבת דף קנ"א, "הרי זה שופך דמים", כמקור של הרמב"ם. לכן נראה שהרמב"ם רואה את המקרב את מותו של הגוסס כשופך דמים ממש, ז"א כרוצח ממש. ואם הרמב"ם הבין את המילים "שופך דמים" פשוטן כמשמען אזי אינני חושב שיש לנו אפשרות להבין אותן כמשל ומליצה.

י. אבל אם המקרב את מותו של הגוסס הוא רוצח ממש אזי אינני מבין מדוע הרב זילברשטיין ועורך "אסיא" ראו טעם להביא הלכות מיו"ד סימן שלד מ"ח ומאו"ח סי' תרת. שכן ההלכה הראשונה עוסקת במי שמסתכן בעונש מן השלטון אם הוא מכבד נידוי שנגזר על עובר עבירה, ואילו ההלכה השניה עוסקת בנשים שאוכלות ושותות בערב יום הכיפורים עד החשכה מבלי להוסיף מחול על הקודש. שני המקרים האלה הרבה יותר קלים משפיכת דמים, ואי אפשר ללמוד היתר במקרה החמור מהיתרים במקרים קלים יותר.

יא. בדעתי עלה הרעיון לנסות ולהבהיר את השאלה שלנו מנקודת מבט של ההבדל בין מעשה שהוא על פי הדין לבין מעשה שהוא "מעבר לשורת הדין", כלומר מעשה על פי "מידת חסידות". ניתן למצוא את המקורות התלמודיים להבחנה הזאת ב"אנציקלופדיה תלמודית", ונושא זה זכה לתשומת לב פילוסופית רבה, במיוחד אחרי פירסום ספרו של דוד הד "סופרארוגציה"³.

3. David Heyd, *Supererogation - its status in ethical theory*. Cambridge. U.P. 1982.

לאור המקורות הרבים בתלמוד על "מידת חסידות" ולאור הדיון "בהבדל בין החסיד והכובש את יצרו" בפרק השישי של ההקדמה למסכת אבות של הרמב"ם, קשה להשלים עם העובדה שבדיונו על הסופרארוגציה לא הזכיר פרופ' הד מקורות מוקדמים יותר מן התיאולוגיה הנוצרית של ימי הביניים. קשה לי להשלים עם קביעת אלעזר וינריכ⁴ כי "הנסיונות להציג את מושג הסופרארוגציה במסגרת שיטתית כללית של תורת מוסר גם הם נדירים", כאשר העליתי נושא זה בשיחה עם פרופ' הד הוא אמר לי שלדעתו מושג הסופרארוגציה שהוא דן בו, שונה מן המושג של חז"ל "מידת חסידות". לכן ברור שיש צורך ביתר עיון בנושא, אך לא במסגרת מאמר זה.

מבלי להיכנס כאן לדיון מורכב בנושא זה ברצוני להציע דרך שימושית, אם כי מדוייקת, להבין את ההבחנה הזאת. נאמר שה"דין", זאת אומרת ההלכה הפסוקה, הוא אוסף של הנחיות המאפשר לחברה האנושית הישראלית לחיות בהן ("וחי בהם"). פסק הלכה במובן הזה לא ידרוש מן האדם הפשוט לעשות יותר מאשר הוא מסוגל לעמוד בו באופן נפשי ופיזי וכאשר הוא לוקח בחשבון את כח האופי שלו, את צרכיו לפרנס את משפחתו וכו'. ה"דין" במובן הזה יהיה מיועד כפי שכתב הרמב"ם בהלכות יסודי התורה פרק ד סוף הל' יג, עבור "הכל; קטן וגדול איש ואשה בעל לב רחב ובעל לב קצר". מאידך, על פי ההשקפה שאני מציע כאן, "מידת חסידות" תהיה מידתו של אדם הבוחר באופן חופשי לפעול באורח יותר מוסרי ממה שפסק ההלכה יכול לדרוש ממנו. אלא שמי שפוסק הלכה עבור בן אדם "פשוט" לא יוכל לתבוע ממנו שיהיה גיבור (חוץ מאשר במקרים של גילוי עריות, עבודה זרה ושפיכות דמים). גבורה - העלולה להיות כרוכה באובדן פרנסה - היא מה שאדם רשאי לקבל על עצמו לעשות מתוך בחירה חפשית, אבל אדם אחד לא יכול לדרוש מאדם שני לעשות מעשה גבורה. לכן נראה שניתן להסכים עם ההלכה שהרב זילברשטיין פסק עבור האחות אם נאמר שביצוע מצוות תוכחה שבמקרה המתואר, כאשר יש סכנה של אובדן פרנסה, הוא מעשה על פי מידת חסידות שהאחות רשאית להחליט לנהוג על פיה. פוסק הלכה עבור האחות יכול רק לדרוש שהיא תפעל על פי הדין, אך אינו יכול לדרוש שהיא תפעל ע"פ מידת החסידים, לפנים משורת הדין.

אולם סברה זאת לא מתקבלת כי, כפי שנראה בסעיף הבא, אם נקבל כלשונם את דברי חז"ל על המקרב את מותו של הגוסס אזי יוצא שהדיון שלנו הוא דיון על שפיכת דמים ממש. ובמקרים של שפיכת דמים ממש יש צורך במעשי גבורה לא רק על פי "מידת חסידות" אלא על פי שורת הדין

4. אלעזר וינריכ: "מעל ומעבר" (סקירה ביקורתית של ספרו של הד) עיון, כרך לב, תשמ"ג, עמ' 195-204.

גרידא. וכפי שנראה בסעיף הבא לא מדובר כלל במצוות תוכחה אלא בדין ה"רודף".

יב. איני מבין מדוע בכלל הזכיר הרב זילברשטיין את הלכות תוכחה אם באמת מדובר ברצח ממש כמו שהרמב"ם כותב בהלכות רוצח, פרק ב הל"ז, כי במקרה של רצח ממש לא שייכות הלכות תוכחה אלא דיני הרודף. ואם כן, האחות חייבת לא רק להתריע בפני הרופא והסטודנטים שמקרבים את מותו של הגוסס אלא אף חייבת לפעול באופן פיזי, ואם אין דרך אחרת להציל את הגוסס הזה מידי הרופא והסטודנטים הללו, חייבת היא להרוג אותם כדי להציל את הגוסס הנרדף מידי רודפיו (רמב"ם הלכות רוצח ושמירת נפש פרק א הל"ז). לא מצאתי שום בסיס בהלכה המאפשר לאחות להימנע מלעשות כך כדי לשמור על פרנסתה. (ואולי תבקש או תתבע פיצוי מיורשיו של אותו גוסס). אך כיון שאיננו רוצים להמליץ לאחיות לפגוע ברופאים וסטודנטים נראה לי שהדברים שרשמתי במאמר זה חייבים להיחשב לא כסיום של דיון אלא כנקודת מוצא להמשך הדיון בנושא חשוב וקשה זה אשר לעניות דעתי עדיין לא נחקר כל צרכו. אינני חושב שנהיה מסוגלים לקבל החלטות בתחום זה בבטחון מלא לפני שהגדולים בתורה ובחכמה יעמיקו את העיון בנושאים שהזכרתי כאן.

(מקור: אסיא נו (יד, ד), תשרי תשנ"ו, 20-26)

הערות המערכת:

ד"ר לויט העביר את מאמרו לעיונו של הגר"י זילברשטיין. הרב זילברשטיין השיב את תשובתו הרצי"ב ואישר את פירסום הערות ד"ר לויט עם תשובתו. תשובתו של הרב זילברשטיין מופיעה להלן.